

על המרה השחורה: מתוך בעיות במדעי הטבע

המיוחס לאריסטו¹

תרגום מיוונית והעיד: גבריאל צורן

מדוע כל אותם אנשים שהגיעו לכלל הצטיינות מיוחדת בפילוסופיה, בפוליטיקה, בשירה או באומנות, הם בעלי־מרה־שחורה, מקצתם עד כדי ללקות במחלות שמקורן במרה השחורה,² כפי שמסופר על הֶרְקֵלֶס מבין הגיבורים? שכן הלה היה בעל טבע מסוג זה, וזו הסיבה לכך שהקדמונים כינו את התקפיה של מחלת הנפילה על שמו – המחלה הקדושה. דבר זה מוכח מן הטירוף שבו נהג כלפי ילדיו, ומתפרצויות הכאב שלו לפני שנעלם בהר אויטה.³ דברים כאלה קורים לעתים תכופות בשל המרה השחורה. גם ליסנדרוס הלקוני סבל מכאבים כאלה לפני מותו.⁴ כך היה גם במקרים של איאס ובלרופונטס,⁵

1 "בעיות במדעי הטבע", "Phusika Problēmata", הוא חיבור גדול הכלול בקורפוס המסורתי של כתבי אריסטו, על אף שייחוסו לאריסטו מוטל בספק גדול, והוא ככל הנראה מאוחר יותר. החיבור מורכב מדיונים קצרים במתכונת של שאלות ותשובות הנוגעים לתחומים השונים של חקירת הטבע. הספר השלישי, הנפתח בדיון שלפנינו, כותרתו "על אודות המחשבה, השכל והחכמה". לדיון עצמו אין כותרת. מיקומו בספר: XXX.1, (953a10–955a40). התרגום מתבסס על הטקסט שבמהדורת Loeb Classical Library שיצאה לאור לראשונה בשנת 1937 בצירוף תרגומו של W. S. Hett. כמו כן נעזרתי בתרגומו של E. S. Forster המופיע במהדורה המקובצת של כתבי אריסטו בעריכת Jonathan Barnes משנת 1984.

2 "בעל־מרה־שחורה" – melagkholikos; אבל "מרה שחורה" – melainê kholê. המונח מופיע בצורה המצורפת בדרך כלל כדי לייצג את המזג האנושי – "מלנכולי"; כשהוא מופיע בנפרד הוא מייצג באופן ספציפי את הליחות שבגוף או את המחלות הנגרמות על ידיהן. הצורה המצורפת מיוצגת בתרגום על ידי קווים מחברים.

3 הרקלס היה נשוי למגארה מתבאי, ונולדו לו שלושה בנים. אבל האלה הירה, שהייתה עוינת לו כל חייו, היכתה אותו בשיגעון והוא השליך את ילדיו לאש. כדי לכפר על חטאו נאלץ לבצע את שתיים עשרה המשימות הידועות. לאחר מכן מסר הרקלס את אשתו לידיו של אחיינו, יולאוס, ופנה לחזר אחר נשים אחרות. אשתו האחרונה, דיאנירה, נתנה לו כתונת מכושפת, שסברה לתומה כי תבטיח את נאמנותו כלפיה, אולם למעשה הייתה מורעלת, וכשהרקלס לבש אותה נחרך בשרו בעינויים נוראים. כדי להיפטר מעינויו ציווה להכין לו מוקד על הר אויטה ולהעלותו באש בעודו בחיים. בעקבות זאת זאוס אסף אותו אליו, העבירו לאולימפוס, ונתן לו מעמד אלוהי.

4 ליסנדרוס, מנהיג הצי הספרטני, הביס את האתונאים במלחמה הפלופונסית. הוא נהרג בשנת 395 לפני הספירה בקרב הליארטוס שכנגד תיבאי. לאחר מותו זכה לכיבודים אלוהיים.

5 איאס היה בין הלוחמים בטריויה והשני בגבורתו אחרי אכילס. לאחר מות אכילס היה המועמד הראוי לרשת את מגינו האלוהי, אולם עקב מעשה רמייה של אודיסאוס נמנעה ממנו הירושה. עוצמת הפגיעה בכבודו הטרופיה עליו את דעתו. מתוך שיגעון נכנס למלחמה בעדר כבשים ולאחר מכן שם קץ לחייו מחמת הבושה. בלרופונטס, גיבור קורינתית קדום ורב עלילות, שהיה ברוך האלים,

שמהם הראשון יצא מדעתו לחלוטין, ואילו השני פרש למקום מבודד, ועל כך שר הומרוס:

אך אז שנאו כל האלים את בלרופונטס,
ולברו הוא נדר על פני מישור אליוס,
אכל את לבו, ובדרכי אנשים לא הציב רגל.⁶

ונראה כי רבים מן הגיבורים האחרים סבלו גם הם באופן דומה. מבין המאוחרים סבלו מכך אמפדוקלס ואפלטון וסוקרטס⁷ ורבים אחרים מבין ידועי השם. וכיוצא באלה גם מרבית המשוררים. רבים מהללו לקו במחלה זו בשל אותה תערובת שבגופם, ואילו לקצתם הייתה נטייה טבעית ברורה לאותו חולי. אבל ניתן לקבוע בפשטות כי כולם היו בעלי טבע כזה, כפי שנאמר. את הטעם לכך נוכל להבין בראש ובראשונה אם ניטול את הדוגמה המצוינת של היין: כי נראה שייך בכמויות גדולות מחולל אותן תופעות שאנו מייחסים לבעלי־מרה־שחורה, וכאשר שותים אותו הוא גורם להיווצרותן של תכונות אופייניות, כגון רגזנות, אהבת הבריות, רחמנות, או חוסר ריסון, וזאת בשונה מדבש, חלב, מים, וכיוצא באלה. אפשר להיווכח בכוחו של היין לחולל את מגוון התופעות הללו, אם בוחנים את האופן שבו הוא משנה בהדרגה את מי ששותים אותו. כי כאשר הם צוננים מחמת פיכחון ונוטים לשתיקה, מעט יין הופך אותם לדברנים יותר, עוד קצת – והם מרבי להג ונועזים; כשהם ממשיכים בכך הם נהיים משולחי רסן, וכשהם שותים עוד יותר הם נעשים עזי מצח, ואחר כך מטורפים; ההפרזה במידה הופכת אותם לתשושים וטיפשים כמו אלה שלוקים מילדותם במחלת הנפילה, והם קרובים מאוד ללוקים במרה־שחורה. וכך אפוא, כמו שאצל אדם אחד, כשהוא צורך ושותה יין בכמות מסוימת, משתנות תכונות האופי, כך גם יכולות להיות תכונות אופייניות המתגלמות [בדרך קבע] אצל אנשים שונים. מה שאדם אחד הוא בעת השכרות, יכול אדם אחר להיות מטבע ברייתו: האחד דברן, האחד רגשן, והאחר נוטה לדמעות. כי היין הופך גם הוא אנשים אחדים לכאלה, כפי ששר הומרוס:

והיא תאמר כי אני שטוף דמעות כי אני כבד ביין.⁸

הורשה לצאת למלחמותיו על גבי הסוס המכונף פגסוס. אולם, כשרצה להגביה עם פגסוס עד לאולמפוס, חנו סר בעיני האלים ובעקבות זאת שקע באחרית ימיו בדיכאון ופרש למקום מבודד. 6 הומרוס, איליאדה, שיר 6, שורות 200–202, מיוונית: אהרון שבתאי, תל אביב: שוקן, 2016, עמ' 170.

7 בשמו של אמפדוקלס, הפילוסוף הפרה סוקרטי, קשורות אגדות שונות בעלות נופך מיסטי, בין השאר על כך שהוא נעלם במותו, או שמת בהתפרצות מלועו של הר הגעש אטנה, וכך, לכאורה, זה מעלה על הדעת את המיתוסים על קצו של הרקלס שהוזכרו למעלה. סוקרטס הועמד למשפט על השחתת הנוער ונידון למוות. הוא נמנע מכל ניסיון להמתיק את גזר הדין, וחלק מבני דורו (כסנופון) פירשו זאת כהתאבדות. לגבי אפלטון הקישור לסימפטומים של מלנכוליה אינו ברור.

8 פרפראזה על הומרוס, אודסיאה, שיר 19, שורה 122, מיוונית: אהרון שבתאי, תל אביב: שוקן, 2014, עמ' 356: "תגיד שאני שטוף דמעות כי מוחי מלא יין".

ואנשים אחדים הופכים להיות רחמנים, ואחרים פראיים ואחרים שתקנים, כי אחדים משתתקים לחלוטין, ובמיוחד בעלי-המרה-השחורה הנתונים במצב של טירוף. היין גם הופך אנשים לבעלי תאוה, וסימן לכך שמי ששונה נכון לנשק אנשים שבמצב של פיכחות לא היה מנשק, בין אם בשל המראה או הגיל. היין הופך אנשים ליוצאי דופן לפרק זמן לא ארוך אלא קצר מאוד; הטבע, לעומת זאת, עושה זאת בדרך קבע, כל עוד האדם חי. כי בדרך הטבע אחדים מן האנשים הם בוטים, אחדים שתקנים, אחדים רחמנים, ואחדים פחדנים.

ברור אפוא כי היין והטבע פועלים באותו אופן כשהם מקנים לכל אדם את אופיו שלו, כי כל הפעולות נשלטות באמצעות החום. מיץ [הענבים] ותערובת המרה השחורה שייכים שניהם ליסוד האוויר, ועל כן אומרים הרופאים כי מחלות בדרכי הנשימה ובקרביים גם יחד מקורן במרה שחורה. וכוחו של היין הוא מן האוויר, ועל כן היין ותערובת [המרה השחורה] דומים בטבעם.

מה שמוכיח כי היין יסודו באוויר הוא הקצף, שהרי השמן כשהוא מתחמם איננו מקצף, ואילו היין [מקצף] במידה רבה, והיין האדום יותר מן הלבן, כי הוא עולה עליו בחום ובסמיכות. ועל כן היין מעורר את החשק המיני, ובצדק נוהגים להסמיך את דיוניסוס לאפרודיטה, ובעלי-המרה-השחורה הם על פי רוב גם בעלי תאוה, שהרי התשוקה המינית יסודה באוויר. וסימן לכך הוא איבר המין, ההופך במהירות מקטן לגדול על ידי תפיחה. וילדים הקרובים לגיל ההתבגרות, אפילו לפני שיש בכוחם לפלוט זרע, מפיקים הנאה מינית מחיכוך איבר המין. ותפיחה זו מתגלה לעין משום האוויר הממלא את התעלות שמאוחר יותר יעברו בהן הנוזלים. ושפיכת הזרע ולחץ-הזרמה בעת המגע המיני מקורם בבירור בדחף האוויר. כך אפוא אותם מאכלים ומשקאות הגורמים לגודש אוויר באזור המבושים נחשבים בצדק למעוררי תשוקה מינית. ועל כן היין האדום, יותר מכל דבר אחר, מחולל אותן תופעות כמו של בעלי-המרה-השחורה. דבר זה ניכר אצל אחדים מהם: כי רבים מבעלי-המרה-השחורה הם נוקשים וורידיהם בולטים. הסיבה לכך איננה בגודש של דם, אלא של אוויר. והעובדה שלא כל בעלי-המרה-השחורה הם נוקשים וכהים, אלא רק אלה הגדושים בליחות רעות, היא עניין לדיון אחר.

אבל כדי לחזור למה שפתחנו בו – הליחה הזאת, כלומר המרה השחורה, היא מטבעה מעורבת, שהרי היא מיזוג של חום וקור, והרי הטבע עומד על שני המרכיבים האלה. ועל כן המרה השחורה יכולה להיות בעת ובעונה אחת חמה מאוד וקרה מאוד, כי אותו דבר עצמו יכול לשאת את שני האפיונים, כמו גם המים, שהם קרים, אבל כאשר מחממים אותם במידה מספקת כדי להגיע לנקודת הרתיחה, הם חמים יותר מן הלהבה עצמה, וכך גם האבן והברזל: כאשר גורמים להם להתלהט הם הופכים להיות חמים יותר מן הפחם, בעוד שעל פי טבעם הם קרים. דברים אלה נדונו ביתר בהירות בחיבור על האש.⁹ והמרה השחורה היא קרה, ואינה גלויה על פני השטח, אבל כאשר קורה לה מה שנאמר – כאשר היא גודשת את הגוף יתר על המידה, היא גורמת לשבץ, לקהות חושים, לדיכאון או לחרדה, וכאשר היא מתחממת יתר על המידה, היא גורמת לעליצות יתרה המלווה

9 החיבור אינו ידוע.

בשירה, לטירוף הדעת, להתפרצויות של כאבים, ולדברים אחרים מעין אלו. אצל מרבית האנשים הדבר נובע מן התזונה היומיומית, וזו אינה מחוללת שינויים באופי, אלא רק גורמת לחולי מסוים של המרה השחורה. אבל אלה שהמזג הזה מצוי בהם בדרך הטבע, מפתחים מיד מגוון של תכונות אופי, כל אחד בהתאם למזגו המיוחד. כך למשל אלה שאצלם המרה השחורה רוויה [במידה סבירה] וקרה נהיים קהים ושוטים, בעוד שאלה שאצלם היא גדושה מעבר למידה וחמה נהיים טרופי־דעת, חריפי־שכל, בעלי־תאוה, ומונעים בקלות על ידי כעס ותשוקה, וחלקם נהיים דברנים יותר. וכאשר החום הזה מגיע סמוך למקום השכלי, אנשים רבים לוקים בשיגעון ובטירוף־הדעת, וככל שהדבר נובע לא ממחלה אלא ממזג טבעי, זהו מקורם של הסיבילות, החוזים, וכל בעלי ההשראה האלוהית. מְרָקוֹס הסיִרְקוֹז¹⁰ היה משורר טוב יותר כאשר יצא מדעתו. האנשים שאצלם ההתחממות היתרה נסוגה לדרגה ממוצעת, הם אומנם בעלי־מרה־שחורה, אבל הם נבונים יותר וחריגים פחות, ובתחומים שונים הם עולים על כל השאר, אחדים בחינוך, אחדים באומנות, ואחדים במדינאות.

לנוכח סכנה מחוללת התכונה הזאת מגוון של תגובות, שכן הפחד גורם לאנשים רבים להיות בלתי צפויים. כי הם נבדלים זה מזה ביחס שבין גופם לבין אותה תערובת. התערובת המלנכולית, כשם שהיא גורמת לאנשים להיות בלתי צפויים מכוח המחלות שהיא מחוללת, היא גם בלתי צפויה כשלעצמה. לעתים היא קרה כמים, ולעתים היא חמה. וכך, אם מתקבלת בשורה קשה בעוד התערובת קרה, השומע נחרד, כי נסללה הדרך בפני הפחד, והפחד נוסך קור. והוכחה לכך הם האנשים הנחרדים, שהרי הם רועדים. לעומת זאת אם התערובת חמה יותר [באותה שעה], הפחד מצנן אותה לדרגה הממוצעת, והאדם נהיה כבוש וקר־רוח.

וכיוצא בזה גם באשר לדכדוכים של יומיום: כי לעתים קרובות אנו מצויים במצב של צער, אך אין ביכולתנו לומר מה מקורו, ולעתים אנו שרויים בעליצות שמקורה אינו ברור לנו. ריגושים מן הסוג הזה, וכאלה שנוהגים לכנות "שטחיים", מתעוררים במידה מסוימת אצל כולם, כי משהו מן הכוח [המחולל אותם] מעורב בין היסודות של כל בני האדם. אבל האנשים שאצלם הריגושים האלה חדורים לעומק, הללו כבר נושאים אותם כתכונות אופי.

וכשם שאנשים שונים במראה, לא מפני שיש להם קלסטר־פנים, אלא מפני שיש לפניהם איכויות שונות – אלה נאים, אלה כעורים, ובאלה אין שום דבר יוצא דופן (והם בעלי טבע ממוצע) – כך בכמה מן האנשים יש מעט מן התערובת הזו, והם הממוצעים, ואילו באחרים יש מידה רבה, והם נבדלים מן הרוב. אלה שאצלם תכונה זו רוויה במידה גדושה מאוד הם בעלי־מרה־שחורה, וכאשר התערובת היא בעלת איכות מסוימת, הם יוצאי דופן. אם הם מזניחים את עצמם, הם לוקים במיני חוליים של מרה שחורה בחלקים שונים של גופם: לאחדים מהם יש תסמינים של מחלת הנפילה, לאחרים של שבץ;

10 מרקוס מסירקוז אינו מוזכר בשום מקור אחר מן העולם העתיק ודבר אינו ידוע עליו. אולי דווקא משום כך זוהה באופן בלעדי עם מחלת המלנכוליה, ומרבים להזכירו בכתבים מראשית העת החדשה (תודה לפרופ' מרגלית פינקלברג על הזיהוי).

לאחדים יש דיכאון קשה או חרדה, ולאחרים ביטחון עצמי מופרז, כפי שהיה במקרה של ארכלאוס מלך מקדוניה.¹¹

הסיבה לכוחות האלה נעוצה בתערובת וביחסיה עם מידות הקור והחום. כי אם היא קרה מעבר למידה, היא מחוללת דיכאון בלתי מוסבר, ומכאן המקרים המרובים של התאבדות בתלייה בקרב צעירים, ולעתים גם בקרב מבוגרים. רבים גם שמים קץ לחייהם בעקבות שכרות, אבל אצל אחדים מבעלי-המרה-השחורה הדיכאון מתמיד גם אחרי השתייה, כי חומו של היין מכבה את החום הטבעי. אבל חום באזורים שבהם אנו חושבים ומקווים גורם לעליצות. מן הטעם הזה יש לכולם תשוקה לשתות לשוכרה, כי הכברה ביין גורמת לאנשים להיות חדורי תקווה, בדיוק מה שהגיל-הצעיר גורם לילדים, שהרי הזקנה היא רואה-שחורות, בעוד שהנעורים רבי תקווה. יש כמה אנשים הנתקפים בדיכאון בעת השתייה, וזאת מאותה סיבה עצמה שאחדים נתקפים לאחריה. אותם אנשים השוקעים בדיכאון לאחר ששכך החום נוטים יותר להתאבד. מן הטעם הזה צעירים נוטים להתאבד יותר ממבוגרים: שהרי הזקנה מצננת את מידת החום, ואילו אצל הצעירים [מה שמצנן את מידת החום] הוא הסבל, בעוד [שהחום עצמו] הוא טבעי; מרבית האנשים ששמים קץ לחייהם הם אלה שהצטננו לפתע פתאום, והדבר מכה את כולם בתדהמה, כי לא היה לכך כל סימן מוקדם.

כאשר התערובת הנוצרת מן המרה השחורה מתקררת, כמו שנאמר, היא מחוללת דיכאונות מכל מיני סוגים, לעומת זאת כשהיא מתחממת היא נוסכת עליצות. מן הטעם הזה הילדים הם יותר עליזים, בעוד שהזקנים קודרים יותר: אלה חמים ואלה קרים, שהרי הזקנה היא מעין תהליך של הצטננות. [אבל] קורה שהחום מצטנן פתאום בשל סיבה חיצונית, כמו משהו שהולהט באש והוצן כנגד הטבע, כגון פחמים שיצקו עליהם מים. מסיבה זו גם אנשים מתאבדים בעקבות השתכרות, כי חומו של היין הוא גורם שהובא מן החוץ, ולאחר שהוצן מתחולל הסבל [שגורם להתאבדות]. גם בעקבות מעשה האהבה מרבית האנשים שוקעים בדיכאון, אבל אלה שפולטים הפרשה מרובה יחד עם הזרע הם עליזים יותר, כי הם משתחררים מן ההפרשה, מן האוויר ומעודף החום. אבל האחרים הם לעתים קרובות מדוכאים יותר: הם מצטננים בעקבות מעשה האהבה, כי הם מאבדים דבר בעל חשיבות. הוכחה לכך היא העובדה שכמות הזרע הנפלט איננה גדולה.

כדי לסכם: בעלי-המרה-השחורה אינם אחידים [בטבעם], מפני שהמרה השחורה היא בלתי עקבית בכוחותיה, שהרי היא יכולה להיות גם קרה מאוד וגם חמה. ובהיותה מחוללת אופי (שהרי אופיינו נקבע יותר מכל דבר אחר על ידי החום והקור), היא משווה לאופיינו את איכותו המיוחדת, ממש כמו שהיין [עושה זאת] כשהוא מתערבב בגופנו במידה רבה או מעטה. שהרי שניהם, גם היין וגם המרה השחורה, יסודם באוויר. אבל מכיוון שגם תערובת בלתי עקבית יכולה להיות ממוזגת היטב, ובמובנים מסוימים לעלות יפה ולהיות על פי הצורך חמה יותר, ושוב קרה יותר, או להפך, וזאת בהתאם למידת הגודש, [הואיל וכך] כל בעלי-המרה-השחורה הם יוצאי דופן, לא בשל מחלה, אלא על פי הטבע.

11 ארכלאוס מלך מקדוניה שלט בשנים 413-399 לפנה"ס. פעל ליינונה של מקדוניה ולהפיכתה מפריפריה למרכז צבאי פוליטי ותרבותי.